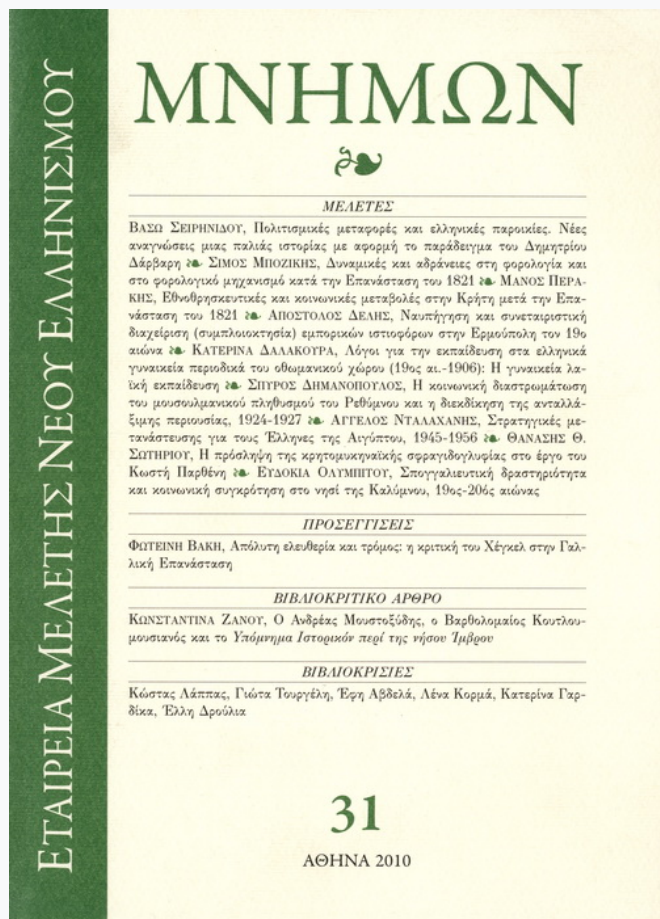

Μνήμων

Τόμ. 31 (2010)

Ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός και το Υπόμνημα Ιστορικών περί της νήσου Ίμβρου

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΖΑΝΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.32](https://doi.org/10.12681/mnimon.32)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ZANOY K. (2012). Ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός και το Υπόμνημα Ιστορικών περί της νήσου Ίμβρου: <html />. *Μνήμων*, 31, 283–298. <https://doi.org/10.12681/mnimon.32>

Βιβλιοκριτικό άρθρο

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΖΑΝΟΥ

Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, Ο ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ ΚΟΥΤΛΟΥΜΟΥΣΙΑΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΙΜΒΡΟΥ

Η πρόσφατη φωτοαναστατική επανέκδοση του έργου των Ανδρέα Μουστοξύδη και Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού, *Υπόμνημα Ιστορικόν περί της νήσου Ίμβρου* (Κωνσταντινούπολη 1845), μας καλεί να επανεξετάσουμε τόσο τις σχέσεις των δύο λογίων όσο και τη σημασία του συγκεκριμένου έργου.¹

Τα σχετικά με τον Μουστοξύδη (1785-1860) και τον Κουτλουμουσιανό (1772-1851) τα ξέρουμε κυρίως από μια παλιά μα ακόμα έγκυρη μελέτη του Κ. Θ. Δημαρά.² Η παρούσα εργασία στηρίζεται κατά μεγάλο μέρος στα συμπεράσματα εκείνης της μελέτης, της οποίας και φιλοδοξεί να αποτελέσει συμπλήρωμα. Εδώ, πέρα από ένα σύντομο σχόλιο για το καποδιστριακό εγχείρημα της *Σύνοψης* –στο οποίο και επικεντρώνεται η μελέτη του Δημαρά– θα επιχειρηθεί μια διαχρονική επισκόπηση της σχέσης του Μουστοξύδη με τον Κουτλουμουσιανό (μέσα από τα σωζόμενα επιστολογραφικά τους κατάλοιπα), ενώ θα εξεταστεί ξεχωριστά το προαναφερθέν ιστοριογεωγραφικό τους έργο.

Τον Αύγουστο του 1846, στο περιοδικό *Il Vaglio* της Βενετίας, στη στήλη με τις βιβλιοκρισίες, εμφανίστηκε ένα άρθρο με τίτλο *Memorie istoriche intorno*

1. Το έργο εκδόθηκε από τον Σύλλογο Προστασίας Αλληλεγγύης και Βιώσιμης Ανάπτυξης Ίμβρου με τον τίτλο *Ιστορικό Υπόμνημα για την Ίμβρο* (Κωνσταντινούπολη 2010). Η φωτοαναστατική επανέκδοση του κειμένου συνοδεύεται από τρίγλωσση μετάφραση (νέα ελληνικά, αγγλικά και τουρκικά) κι από ένα παράρτημα που περιέχει τα βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων και παλαιότερους τοπογραφικούς χάρτες της Ίμβρου. Η όλη ευθύνη για την έκδοση ανήκει στον Στέλιο Μπερμπέρη. – Το έργο είχε φωτοαντυπωθεί και το 1978 από τις εκδόσεις «Κουλτούρα» στην Αθήνα.

2. Κ. Θ. Δημαράς, «Καποδίστριας – Μουστοξύδης – Κουτλουμουσιανός (Βιβλιογραφικές και άλλες αναζητήσεις)», *Θησαυρίσματα* 1 (1962) 14-62.

all'Isola d'Imbro (Ιστορικό υπόμνημα για το νησί της Ίμβρου).³ Το άρθρο ξεκινούσε με τα εξής:

Ανακοινώνουμε την κυκλοφορία ενός έργου που φέρει την υπογραφή δύο επιφανών λογίων: του ιππότη Ανδρέα Μουστοξύδη, αγαπητού τόσο στην Ιταλία, όσο και στην Ελλάδα· και του κληρικού και διδασκάλου Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού, άξιου μελετητή των ελληνικών γραμμάτων, και πολύ γνωστού στο ελληνικό έθνος. Πρόκειται για μια περιγραφή της Ίμβρου, ενός από τα νησιά του Αρχιπελάγους, και ιδιαίτερη πατρίδα του ευλογημένου αυτού κληρικού. Έχουμε ισχυρούς λόγους να πιστεύουμε πως το βιβλίο αυτό αποτελεί ουσιαστικά την κατάθεση μιας ακλόνητης φιλίας που εδώ και πολύ καιρό ενώνει αυτές τις δυο λαμπρές προσωπικότητες...

Συνεχίζοντας περιγράφει την έκδοση:

Το βιβλίο διαιρείται σε δύο μέρη: το πρώτο μέρος περιέχει την αρχαία ιστορία της Ίμβρου και γράφτηκε από τον Μουστοξύδη. Το δεύτερο μέρος, το σύγχρονο, γράφτηκε από τον πατέρα Κουτλουμουσιανό. Ο χρόνος, οι κατακτήσεις, η σκλαβιά, οι βαρβαρότητες δια μέσου των αιώνων, δεν κατάφεραν να αφανίσουν τις μνήμες αυτού του νησιού, το οποίο στην αρχαιότητα κατοικήθηκε πρώτα από τους Πελασγούς και μετά έγινε αποικία των Αθηναίων· αργότερα κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους· μετά από τους Βυζαντινούς, τους Λατίνους (ή μάλλον καλύτερα τους Βενετσιάνους), και τέλος από τον σιδηρούν δεσποτισμό των Οθωμανών. Αυτές οι μνήμες επιβιώνουν στα λίγα ερείπια των αρχαίων μνημείων, στις ψυχές των ανθρώπων, αλλά και στις σελίδες διαφόρων συγγραφέων. Αυτές όλες τις πληροφορίες μάζεψε ο λόγιος και πολυμήχανος Μουστοξύδης, περισσότερο για να ικανοποιήσει την προσωπική επιθυμία του φίλου του παρά για να τις εκδώσει.

Στη συνέχεια παρουσιάζει αναλυτικά τα δύο μέρη του βιβλίου:

Η γεωγραφική κατάσταση της Ίμβρου [...], η ετυμολογία του ονόματός της, οι αρχαίοι της κάτοικοι, η διοικητική της οργάνωση, το έδαφος, τα προϊόντα της, όλα περιγράφονται και αναδεικνύονται με τρόπο ακριβή και τεκμηριωμένο. [Στο πρώτο μέρος του βιβλίου] παρουσιάζεται η ιστορία των διαφόρων κατακτητών, περιγράφεται η λατρεία των θεοτήτων, οι ιεροτελεστίες, και άλλες πολύτιμες όσο και παράξενες ιδιαιτερότητες ενός λαού, που λόγω του μικρού του μεγέθους δεν ήταν μέχρι τώρα παρά ελάχιστα μελετημένος [...].

3. Spiridione Veludo, «Memorie storiche intorno all'isola d'Imbro, raccolte dal cav. Andrea Mustoxidi con supplementi del padre B. Cutlumusiano, Costantinopoli, per A. Corsomela e P. Paspali, 1845, di pag. 81», *Il Vaglio* IX/33 (15 Αυγούστου 1846) 262-263. Όλες οι μεταφράσεις είναι της συγγραφέως.

Στο δεύτερο μέρος, το οποίο εμπλουτίζεται κι από ένα τοπογραφικό χάρτη που σχεδιάστηκε το 1842 από τον *Enrico Kieper* [Heinrich Kiepert], ο λόγιος κληρικός εκθέτει τη σύγχρονη κατάσταση του νησιού και παραθέτει στοιχεία για τη φυσική, την πολιτειογραφική ή στατιστική άποψη του τόπου, για τον χαρακτήρα και τις ασχολίες των κατοίκων· έπειτα, μνημονεύει τους αρχιερείς του νησιού και όσους διακρίθηκαν για το ήθος ή για τις ικανότητές τους· και κλείνει με μια παράκληση στους σύγχρονους συνεχιστές τους να κάνουν το παν για να διαφωτίσουν τον λαό [...]. Είναι φανερό πως [ο Κουτλουμουσιανός] εξέτασε κάθε γωνιά του νησιού και ανέκρινε κάθε του αρχαίο κατάλοιπο· δεν έλειπαν από αυτή την εξέταση και οι σύγχρονοι κάτοικοι της Ίμβρου, απόγονοι κι αυτοί της αρχαίας και ένδοξης ελληνικής οικογένειας.

Το άρθρο, βεβαίως, αναφέρεται στο *Υπόμνημα Ιστορικών περί της νήσου Ίμβρου* που είχε εκδοθεί στην Κωνσταντινούπολη ένα χρόνο πριν. Συντάκτης του ήταν ο Έλληνο-Βενετός λόγιος Σπυρίδων Βελούδης (1815-1866), στενός φίλος του Μουστοξύδη και παλιός μαθητής του Κουτλουμουσιανού από την εποχή που αυτός δίδασκε στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο της Βενετίας. Ο Βελούδης λογάριζε μάλιστα να συγγράψει μια βιογραφία του Κουτλουμουσιανού, σχέδιο το οποίο τελικά παρέμεινε μόνο στα χαρτιά.⁴ Στο άρθρο αυτό, ωστόσο, βρίσκουμε ένα πολύ ενδιαφέρον βιογραφικό σημείωμα για τον Ίμβριο κληρικό:

Συγγραφέας [ο Κουτλουμουσιανός] ομολογουμένως όχι πολύ παραγωγικός, αλλά σίγουρα γλαφυρός και αγνότατος. Και με τον ίδιο τρόπο που γράφει, έτσι και μιλάει. Δάσκαλος στη Θεσσαλονίκη, στη Μασσαλία, στη Βενετία στη Σχολή Φλαγγίνη, στην Κέρκυρα, άφησε απ' όπου πέρασε τις καλύτερες εντυπώσεις. Τώρα ζει στη Χάλκη, κοντά στην Κωνσταντινούπολη, πλούσιος σε χρόνους και σε αρετή, εξακολουθώντας να αφιερώνει τη ζωή του στην εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. Κι αφού λόγω σεμνότητας ο ίδιος δεν φρόντισε για τη φήμη του, γι' αυτό ακριβώς επιθυμούμε εμείς τώρα να καταστήσουμε γνωστό το όνομά του κι εδώ όπου μας βρήκε το βιβλίο του, στην Ιταλία. Ο Κουτλουμουσιανός

4. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 17. Η σχέση των αδελφών Βελούδη με τον Κουτλουμουσιανό διατηρήθηκε για πολλά χρόνια και μετά την αναχώρηση του τελευταίου από την Βενετία. Βλ. σχετικά Γ. Σ. Πλουμίδης, «Το βενετικό τυπογραφείο του Αγίου Γεωργίου (1850-1882)», *Ο Ερανιστής* 8 (1970) 169-185 και Φίλιππος Ηλιού, «Συμπληρωματικά για την τυπογραφία του Αγίου Γεωργίου (Βενετία 1850-1882)», *Τετράδια Εργασίας* 10 (1988) 83-108. Στοιχεία για τον Σπυρίδωνα Βελούδη αντλούνται επίσης από τα εξής: Pietro Giordani, *Lettere di Pietro Giordani a Spiridione Veludo*, Βενετία 1880· Antonio Gussalli (επιμ.), *Epistolario di Pietro Giordani*, τ. VII, Μιλάνο 1855, σ. 93-95· Filippo Nani Mocenigo, *Della Letteratura Veneziana del Secolo XIX*, Βενετία 1901, σ. 122· Giulio Lecomte, *Venezia, o colpo d'occhio letterario, artistico, storico, poetico e pittoresco sui monumenti e curiosità di questa città*, Βενετία 1848, σ. 708. Βλ. και Spiridione Veludo, *Lettere di Andrea Mustoxidi e di Ippolito Pindemonte a Francesco Negri*, Βενετία 1864.

αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην εκπαίδευση των νέων και ειδικότερα στην ανάδειξη της γλώσσας μας. Σ' αυτόν οφείλουμε τη διπλή έκδοση μιας σύντομης, αλλά διαφωτιστικής, ελληνικής γραμματικής· σ' αυτόν επίσης οφείλουμε τη διασκευή των ιερών κειμένων και άλλων εκκλησιαστικών βιβλίων. Σ' αυτόν εμπιστεύτηκε ο ενάρετος μα άτυχος Καποδίστριας την επιμέλεια ενός θρησκευτικού βιβλίου προς διαφώτιση του ελληνικού λαού. Κι είχε αρχίσει ήδη η εκτύπωσή του, όταν η δολοφονία του Κυβερνήτη και η πολιτική αναστάτωση οδήγησαν στη διακοπή του εγχειρήματος.

Ο Βελούδης αναφέρεται, βέβαια, στην υπόθεση της λεγόμενης «Σύνοψης», στην πρωτοβουλία δηλαδή του Καποδίστρια να αναθέσει στον Κουτλουμουσιανό το έργο της συγγραφής ενός προσευχηταρίου που θα χρησίμευε ως οδηγός για τους πολίτες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Η όλη προσπάθεια, που ξεκίνησε το 1827 μετά από παρακίνηση του ίδιου του Μουστοξύδη και έληξε άδοξα το 1831 με το θάνατο του Κυβερνήτη, έχει μελετηθεί, όπως είπαμε, από τον Δημαρά. Εδώ, λοιπόν, δεν θα μπορούμε σε λεπτομέρειες. Λαμβανομένου υπόψη, όμως, ότι στο μεταξύ η ιστοριογραφική έρευνα έφερε στο φως κάποια καινούργια στοιχεία γύρω από την υπόθεση, επιβάλλεται να ανοίξουμε εδώ μια σύντομη παρένθεση με συμπληρωματικές στη μελέτη του Δημαρά διαπιστώσεις.

Το σκεπτικό του Καποδίστρια πίσω από την παραγγελία ενός βιβλίου προσευχών για τους Έλληνες πολίτες ήταν απλό: «ο καθένας προσευχόμενος, [πρέπει] να καταλαβαίνει τι λέει, και συνάμα να μαθαίνει να διαβάζει και να μιλεί σωστά τη γλώσσα του». Πεποίθησή του ήταν πως «πρώτιστο και αναγκαίο καθήκον της ελληνικής κυβέρνησης είναι να προσφέρει θρησκευτική διαπαιδαγώγηση στο έθνος». Γιατί, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, μπορεί το έθνος να είναι αφοσιωμένο στην Εκκλησία του, αλλά το κάνει με τρόπο συναισθηματικό και ενστικτώδη. «Στην εποχή που ζούμε», συνεχίζει, «χρειάζεται κάτι παραπάνω· χρειάζεται [το έθνος] να είναι θρησκευόμενο με τρόπο διαφωτισμένο, με τη διαμεσολάβηση της λογικής» (*il faut qu'elle soit aussi religieuse par sa raison, et conséquemment par un peu de lumières*).⁵ Γι' αυτό τον λόγο το προσευχητάριο που οραματιζόταν θα έπρεπε να εμπεριέχει δύο στοιχεία, τα οποία ήταν αρκετά καινοτόμα: α) θα έπρεπε να περιλαμβάνει προσευχές, όχι αφαιρετικού και γενικόλογου περιεχομένου, αλλά συγκεκριμένες, καμωμένες ξεχωριστά για κάθε επάγγελμα και για κάθε τάξη πολιτών· β) την πρωτότυπη μορφή των προσευχών θα έπρεπε απαραίτητως να συνοδεύει ένα κείμενο μετάφρασης σε απλούστερη νεοελληνική γλώσσα.

5. E. A. Bétant (εκδ.), *Correspondance du Comte Capodistrias, Président de la Grèce*, τ. Ι, Γενεύη-Παρίσι, 1839, σ. 297-298. Βλ. και την ελληνική μετάφραση: *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος*, μετάφρ. Μιχαήλ Γ. Σχινά, τ. Α', Αθήνα 1841, σ. 212.

Ο Δημαράς στην ανάλυσή του επικεντρώνεται κυρίως στο στοιχείο της μετάφρασης, αποδίδοντας εκεί το τολμηρόν του εγχειρήματος. Επιπλέον, ενώ αναφέρει πως μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη και την αποτυχία περαίωσης του έργου ο Κουτλουμουσιανός συνέχισε τις προσπάθειες έκδοσης αναζητώντας μάλιστα την Πατριαρχική έγκριση, δεν γνωρίζει πως ο Πατριάρχης Κωνσταντίας Α΄ απάντησε τελικά αρνητικά (Απρίλιος 1833) τερματίζοντας έτσι τελεσίδικα το εγχείρημα.⁶ Η Πατριαρχική επιστολή, που ανακαλύφθηκε από τον μελετητή Δημήτριο Στρατή και εκδόθηκε σχετικά πρόσφατα, είναι αποκαλυπτική: αυτό που ενόχλησε τη συλλογιστική του Πατριαρχείου δεν ήταν η μετάφραση των προσευχών στην απλούστερη νεοελληνική, ούτε ο «γλυκομίλητος κοραϊσμός» της γλώσσας του Κουτλουμουσιανού,⁷ αλλά το γεγονός πως οι προσευχές ήταν διαιρεμένες κατ' επάγγελμα. «Ο ζήλος σου», γράφει ο Πατριάρχης στον Κουτλουμουσιανό, «... λογίζεται και επικίνδυνος, και επισφαλής καθότι η διάδοσις τοιούτων ευχών κατά διάφορα βιοτικά επαγγέλματα διηρημένων, όχι μόνον κατασταθήσεται παράδειγμα μιμήσεως και εις άλλους, ώστε να επιχειρισθώσιν εις πολλά άλλα ευχών ορφανά επαγγέλματα έως και εις τας ματαιοτεχνίας εξ ων πολλοί πορίζονται τα προς το ζην, αλλ' ημπορεί να δώση αφορμήν διαιρέσεως του γένους εις τόσας φατρίες όσας ευχάς ειδικάς, και να προζενήση ψυχρότητα και καταφρόνησιν εις τας τεταγμένας εκκλησιαστικές ακολουθίας και κανονικάς προσευχάς, περιορίζουσα έκαστον εις την ανάγνωσιν της ιδίας μόνης ευχής του».⁸

Η συλλογιστική αυτή πόρρω απέχει, βέβαια, από την πρακτική αντιμετώπιση των εκκλησιαστικών κειμένων που υιοθετούσε, όχι μόνο ο «συντηρητικός» Καποδίστριας, αλλά ακόμα κι αυτός ο Κοραΐς. Πράγματι, τρία χρόνια προηγουμένως, ο Κοραΐς, αναφερόμενος σε θέματα Κατήχησης, εξέφραζε ανάλογες θέσεις:

*Η εξήγησις των ευαγγελικών και αποστολικών λόγων πρέπει να σκοπή κυρίως και καθ' αυτό την διόρθωσιν των ηθών, και να γίνεται πολυτρόπως, αρμοσμένη εις το γένος, εις την ηλικίαν, εις του βίου το επάγγελμα, ή την κατάστασιν του διδασκομένου. Δεν αρμόζει ο αυτός τρόπος της διδασκαλίας εις άνδρας και γυναίκας, εις νέους και γέροντας, εις εμπόρους και τεχνίτας, εις άρχοντας και υπηκόους, εις σοφούς και ασόφους».*⁹

6. Ο Δημαράς υποθέτει, αντίθετα, πως «η Πατριαρχική έγκριση, αγκαλιά και δεν έχει σωθεί, πρέπει να εδόθηκε». Κ. Θ. Δημαράς, ό.π., σ. 58.

7. Στο ίδιο, σ. 54.

8. π. Δημήτριος Στρατής, *Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός (1772-1851), Βιογραφία – Εργογραφία*, Άγιον Όρος 2002, σ. 529.

9. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, τ. Δ΄, Αθήνα 1995, σ. 381 (= *Συνέκδημος Ιερατικός*, Παρίσι 1831).

Πρέπει να σημειώσουμε, πάντως, πως όσο ζούσε ο Καποδίστριας η πρόταση του Κουτλουμουσιανού είχε λάβει την έγκριση μιας επιτροπής αρχιερέων της ελληνικής Εκκλησίας, το κύρος της οποίας ο Πατριάρχης έρχεται με την επιστολή του να αμφισβητήσει:

Δια τούτο η εκκλησία ουδέποτε ενέκρινεν τας τοιαύτας ευχάς, και αν ως γράφεις, η έκθεσις αυτή έμελλε να λάβη μερικὴν διά (sic) επικύρωσιν αρχιερέων, τούτο δεν συνιστά επιχείρημα, και είναι αμφίβολον αν εκείνοι συνήκαν κατά βάθος τα επικρινόμενα, ή έθεντο προ οφθαλμών το πνεύμα της καθόλου εκκλησίας. Δι' αυτούς και άλλους ικανούς λόγους δεν υποχωρείται η εκκλησιαστική ημών επικύρωσις εις τας ευχάς ταύτας, μήτε η άδεια παρέχεται της εν τύποις εκδόσεως αυτών.¹⁰

Δεν πρέπει να ξεχνούμε πως είχε μόλις προηγηθεί η κήρυξη του Αυτοκεφάλου και το ύφος της Πατριαρχικής επιστολής δεν μπορούσε παρά να υποκρύπτει τις εντάσεις της περιόδου. Εξάλλου, τόσο οι απόψεις των Καποδίστρια και Κουτλουμουσιανού, όσο βέβαια κι αυτές του Κοραή, ηχούσαν προτεσταντικές επιδράσεις, που με κανέναν τρόπο δεν θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές εντός του πλαισίου της Ορθόδοξης παράδοσης – πόσο μάλλον εντός του ευρύτερου συντηρητικού πνεύματος που είχε αρχίσει να κυριαρχεί στους κόλπους του Πατριαρχείου ακριβώς εκείνη την εποχή.¹¹

Όπως και να έχει, τα νέα αυτά στοιχεία συνηγορούν στο συμπέρασμα του Δημαρά ότι στην περίοδο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 1833 –περίοδος που συμπίπτει πάνω κάτω με τη διακυβέρνηση του Καποδίστρια,

10. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 530. Τα λόγια αυτά του Πατριάρχη επιβεβαιώνουν την υπόθεση του Δημαρά (*ό.π.*, σ. 57) πως το σχέδιο του Καποδίστρια είχε αποσπάσει την «κατ' οικονομίαν» έγκριση της επιτροπής των αρχιερέων, ενώ διαψεύδουν τις πληροφορίες που μας παραδίδει ο Σοφοκλής Οικονόμος ότι η εκκλησιαστική επιτροπή «καλώς ποιούσα ουκ ενέκρινε το χειρόγραφον (ως μη συνεισμμένων τοιούτων μερικῶν προσευχῶν εις την Ορθόδοξον Εκκλησίαν, εις άλλας δέ τινας άλλων ετεροδόξων εθνῶν)». (Σοφοκλής Κ. Οικονόμος, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου του εξ Οικονόμων*, τ. Β', Αθήνα 1864, σ. 65).

11. Για την συντηρητική στροφή της Ορθόδοξης σκέψης μετά το 1833 βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1994, σ. 375-376· Κώστας Λάμπας, «Εισαγωγή», στο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κώστας Λάμπας – Ρόδη Σταμούλη, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. μζ'. Για τις προτεσταντικές επιδράσεις στην σκέψη του νεοελληνικού Διαφωτισμού και ιδιαίτερα στον Κοραή βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1999, σ. 379, 423. Για τον αντι-Καθολικισμό του Κοραή και για την σχέση του με τον Καλβινισμό πάστορα Bernard Keun βλ. Ν. Κ. Χ. Κωστής, «Βερνάρδος Keun και Κοραής», *Παρουασός* 16 (1894) 601-612 και Απόστολος Δασκαλάκης, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα 1965, σ. 240-241. Ευχαριστώ τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για τις παρατηρήσεις του σχετικά με αυτό το θέμα.

αλλά και με τις τελευταίες στιγμές της ζωής του Κοραή— η διδασκαλία του Διαφωτισμού εξακολουθούσε να ασκεί επιρροή στην ελληνική λογιόσύνη· μια επιρροή που θα ανακόπτονταν την αμέσως επόμενη περίοδο, όταν «εξέσπασαν οι αντίθετες δυνάμεις — και ενίκησαν».¹² Θα πρέπει, πάντως, να συμπληρώσουμε πως οι περιπτώσεις του Καποδίστρια, του Κουτλουμουσιανού και του Μουστοξύδη δεν είναι μόνο δηλωτικές της διαχρονικής έντασης και της υπόγειας επιρροής των Διαφωτιστικών ιδεών. Σηματοδοτούν, επίσης, μια στιγμή της ελληνικής διανοητικής ιστορίας όπου στάθηκε δυνατόν να συνυπάρξουν οι δύο μεγάλες παραδόσεις, αυτή της Ορθόδοξης παράδοσης του Πατριαρχείου και αυτή του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Το φαινόμενο που ο Δημαράς, από τη σκοπιά του Καποδίστρια, περιγράφει ως «διαφωτισμένο δεσποτισμό» και ο Στρατής, από τη σκοπιά του Κουτλουμουσιανού, ως «παραδοσιακό εκκλησιαστικό Διαφωτισμό», μπόρεσε, έστω και πρόσκαιρα, να ενσωματώσει στοιχεία τόσο από την παράδοση της Ορθοδοξίας όσο κι από αυτήν του Διαφωτισμού.¹³ Το σύμπλεγμα αυτό θα εξέλειπε, βέβαια, στην αμέσως επόμενη περίοδο, όταν οι συζητήσεις γύρω από την κήρυξη του Αυτοκεφάλου οδήγησαν στη δημιουργία δύο εντελώς διακριτών εθνικο-πολιτικών κατευθύνσεων που απέκλειαν εκ προοιμίου η μία την άλλη.¹⁴

Ας εστιάσουμε τώρα την προσοχή μας στις σχέσεις μεταξύ του Μουστοξύδη και του Κουτλουμουσιανού και ιδιαίτερα σε όσα στοιχεία εντοπίσαμε σχετικά με τη γένεση του έργου που εδώ μας ενδιαφέρει περισσότερο, του *Υπομνήματος Ιστορικού περί της νήσου Ίμβρου*.

Ο Μουστοξύδης γνώρισε τον Κουτλουμουσιανό το 1827, όταν ο τελευταίος εγκαταστάθηκε στη Βενετία για να εργαστεί ως δάσκαλος στη Σχολή Φλαγγίνη.¹⁵ Η πρώτη σωζόμενη αλληλογραφία μεταξύ των δύο χρονολογείται στα 1829, όταν δηλαδή ο Μουστοξύδης έφυγε από τη Βενετία, ακολουθώντας τον Καποδίστρια στην Ελλάδα. Οι πρώτες αυτές επιστολές (από το 1829 μέχρι το 1833) αφορούν κυρίως το εγχείρημα της *Σύνοψης* και εκδόθηκαν στη σχετική μελέτη του Δημαρά. Από αυτές αξίζει να σημειώσουμε δύο πράγματα: α) την

12. Κ. Θ. Δημαράς, «Καποδίστριας — Μουστοξύδης — Κουτλουμουσιανός», *ό.π.*, σ. 54.

13. Στο ίδιο· Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 155. Για τη συνύπαρξη των δύο ιδεολογικών τάσεων στο πρόσωπο του Καποδίστρια βλ. και Charles A. Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία, 1821-1852*, Αθήνα 1987, σ. 102-106.

14. Για τη δημιουργία του (ενδο)ελλαδικού εθνικο-πολιτικού σχίσματος μετά την κήρυξη του Αυτοκεφάλου βλ. Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία, οι περιπέτειες μιας σχέσης: από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2003, σ. 48-51.

15. Ιωάννης Βελούδης, *Ελλήνων Ορθόδοξων Αποικία εν Βενετία, Ιστορικών Υπόμνημα*, Βενετία 1893, σ. 142· Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η Ελληνική Κοινότητα της Βενετίας (1797-1866), Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 106, 112, 141-2, 196.

ήδη διαφαινόμενη ισχυρή φιλία μεταξύ των δύο ανδρών και β) την εκτίμηση τόσο του Μουστοξύδη όσο και κυρίως του Καποδίστρια προς το πρόσωπο του Κουτλουμουσιανού, σε σημείο που ο Κυβερνήτης του απευθύνει, τον Οκτώβριο του 1829, ανοιχτή πρόσκληση για να πάει στην Ελλάδα: «Σε προσκαλούμεν και προτρεπόμεθα να επανέλθης εις την γην των προγόνων σου, δια να αναλάβης την διεύθυνσιν ενός των καταστημάτων της Δημοσίου παιδεύσεως, ή του Εκκλησιαστικού Σχολείου, το οποίον προθυμούμεθα να συστήσωμεν διά τους αφιερωθησομένους εις την εκκλησιαστικήν υπηρεσίαν».¹⁶ Ο Κουτλουμουσιανός, εντούτοις, αποφασίζει να παραμείνει στη Βενετία μέχρις ότου ολοκληρωθούν οι εργασίες του για τη *Σύνοψη*, παρόλο που —όπως ομολογεί ο ίδιος σε επιστολή του προς τον Μουστοξύδη— «[τ]ο να επανέλθω εις την γην των προγόνων μου είναι] πράγμα ευκαίριον εις εμέ, καθώς δεν σας λανθάνει, και μόνον επιθυμητόν αφ' ης ώρας επάτησα εις γην αλλοτρίαν· και το οποίον πολλάκις μελετήσας να βάλω εις πράξιν, προθυμότατα ήθελον κάμει τούτο».¹⁷

Ο Ίμβριος ιερωμένος δεν θα μπορέσει, ωστόσο, ν' αρνηθεί, λίγα χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα το 1833, την πρόσκληση του Μουστοξύδη για να πάει στην Κέρκυρα και να διδάξει στο εκεί εκκλησιαστικό φροντιστήριο. Στοιχεία για την περίοδο αυτή αντλούμε μέσα από την αλληλογραφία του Μουστοξύδη με τον Βενετο-Κερκυραίο φίλο του Αιμίλιο Τυπάλδο. Έτσι, σε μια επιστολή του Μουστοξύδη προς τον Τυπάλδο, που χρονολογείται στις 24 Δεκεμβρίου 1833, διαβάζουμε τα σχετικά με το ταξίδι του Κουτλουμουσιανού από τη Βενετία στην Κέρκυρα: «Ηλπίζα να αγκαλιάσω τον Βαρθολομαίο με το τελευταίο βαπόρι, και μάλιστα είχαν δοθεί εντολές στην κυβέρνηση να είναι έτοιμη και να φροντίσει για όλα τα αναγκαία της άφιξής του. Όμως, αφού τον κράτησαν κάποιες δουλειές ακόμα εκεί, φρόντισε τουλάχιστον να έχει φτάσει στην Αγκώνα μέχρι τον επόμενο Μάρτιο. Ο ίδιος δεν θα πληρώσει τίποτα για το ταξίδι και μπορεί να στείλει τα πράγματά του δια θαλάσσης. Θα τον φιλοξενήσει ο επίσκοπος τις πρώτες μέρες, ώσπου να βρει σπίτι [...]. Πρόκειται για ένα ταξίδι μόνο 50 ωρών [...]».¹⁸ Και πράγματι έτσι έγινε, αφού τον Μάιο του 1834 βρίσκουμε τον Κουτλουμουσιανό ήδη εγκατεστημένο στην Κέρκυρα: «Ο Βαρθολομαίος άρχισε τα μαθήματά του και αρέσει πολύ», γράφει ο Μουστοξύδης στον Τυπάλδο.¹⁹ Την ίδια εποχή φαίνεται πως γεννήθηκε και το ενδιαφέρον του Κερκυραίου λόγιου για την ιστορία της Ίμβρου. Σε μια επιστολή του προς τον Τυπάλδο της 18ης Αυγούστου 1834 διαβάζουμε: «Για να ικανοποιήσεις τον Βαρθολομαίο

16. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 33.

17. Στο ίδιο, σ. 38.

18. Δημήτρης Αρβανιτάκης (εισαγωγή-επιμέλεια), *Ανδρέας Μουστοξύδης και Αιμίλιος Τυπάλδος, Αλληλογραφία (1822-1860)*, Αθήνα 2005, σ. 264-265.

19. Στο ίδιο, σ. 275.

μας, κοίταξε, σε παρακαλώ, αν στο βιβλίο *Oriens Christianus* του Le Quien υπάρχουν στοιχεία για τους Έλληνες ή Λατίνους Επισκόπους της Ίμβρου, και στείλε μας όποτε μπορέσεις ένα αντίγραφο του άρθρου».²⁰

Η επόμενη αναφορά στον Κουτλουμουσιανό συναντάται τον Γενάρη του 1837. Ο Μουστοξύδης ομολογεί στον Τυπάλδο πως ο «ο Βαρθολομαίος βασανίζεται από αλλεπάλληλες ασθένειες και σκέφτεται να βρει τη γιατρεία του επιστρέφοντας στην φωλιά της πατρίδας του».²¹ Κάποιους μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1837, του ανακοινώνει πλέον οριστικά ότι «ο Βαρθολομαίος, αυτός ο καλός γέροντας, νικημένος από εντονότατο αίσθημα νοσταλγίας για την πατρίδα του, έδωσε την παραίτησή του και στο τέλος του σχολικού έτους θα αποσυρθεί στην οικογενειακή του εστία».²² Και πράγματι, όπως φαίνεται από μια επιστολή της 10ης Αυγούστου 1837, ο Κουτλουμουσιανός είχε μέχρι τότε εγκαταλείψει την Κέρκυρα. Η ίδια επιστολή είναι και ιδιαίτερα αποκαλυπτική για τη συνεργασία των δύο ανδρών για το *Υπόμνημα Ιστορικών περί της νήσου Ίμβρου*. Γράφει, λοιπόν, ο Μουστοξύδης στον Τυπάλδο:

Πάνε περίπου 20 μέρες από τότε που ο καλός Βαρθολομαίος μας άφησε. Για μένα ήταν μια πραγματική απώλεια, διότι κάθε βράδυ για δυό-τρεις ώρες μου κρατούσε συντροφιά με τον ευγενικό και αγνό του τρόπο. [...] απολάμβανα, σε όσο ελεύθερο χρόνο μου άφηναν οι σοβαρές μου ενασχολήσεις, να του γράφω την ιστορία της Ίμβρου, της πατρίδας του. Προέκυψε τελικώς ένα αξιοπρεπές και φιλολογικόν ενδιαφέροντος βιβλιαράκι περίπου 100 σελίδων, το οποίο ο ίδιος θα εμπλουτίσει με πιο σύγχρονες πληροφορίες και θα το διορθώσει με επιτόπια έρευνα. Μου λείπουν όμως ακόμα κάποια βιβλία. Σου τα γράφω και σε παρακαλώ να φροντίσεις να λάβω αντίγραφο των σχετικών αποσπασμάτων [...].

— *Bochart, Geografia Sacra*. [Δες] αν υπάρχει τίποτα εκεί σχετικά με τη φοινικική ετυμολογία της λέξης Ίμβρος.²³

— *Le Chevalier, Voyage à la Troade*, αν αναφέρεται μέσα η Ίμβρος.²⁴

— *Rasche, Lessico Numismatico*, άρθρο Ίμβρος.²⁵

— *Buondelmonti*. Είναι ένα χειρόγραφο που περιγράφει την Ελλάδα, το

20. Στο ίδιο, σ. 292. Πρόκειται για το βιβλίο του Michel Le Quien, *Oriens christianus, quo exhibentur ecclesiae... totius Orientis*, τόμοι 1-3, Παρίσι 1740.

21. Δ. Αρβανιτάκης, ό.π., σ. 373.

22. Στο ίδιο, σ. 380.

23. Αναφέρεται στο έργο του Samuel Bochart, *Geographia Sacra seu Phaleg et Canaan*, τόμοι 1-2, Caen 1646.

24. J. B. Lechevalier, *Voyage de la Troade, fait dans les années 1785 et 1786*, Παρίσι 1802.

25. Joh.-Christ. Rasche, *Lexicon universae rei nummariae veteran et praecipue Graecorum ac Romanorum*, τόμοι 1-7, Λειψία 1785-1805.

Αρχιπέλαγος, γύρω στις αρχές του 15ου αιώνα.²⁶ Ίσως να υπάρχει στη Μαρκιανή. Πάντως σίγουρα υπάρχει στη Λαυρεντιανή. Αν μιλά για την Ίμβρο, ή αν περιέχει κανένα σχέδιο, κάμε ν' αντιγραφεί.

– Στο Χρονικό του Ανδρέα Δάνδολου περιγράφεται η Συνθήκη μεταξύ των Βενετών και των Φράγκων για το διαμοιρασμό της Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης.²⁷ Δες αν αναφέρεται πούθενά η Ίμβρος.

– Βλέπω να μου έχει σημειώσει [ο Κουτλουμουσιανός] κάποιον Aulenotti. Δεν ξέρω ποιος είναι. Φαίνεται πως αυτός έχει περιγράψει το Αρχιπέλαγος και έχει μιλήσει ειδικά για την Ίμβρο.

– Folietta, Η Ιστορία της Γένοβας. Στον στίχο 1456, όπου μιλά για τους Gattalusi.²⁸

– Το Χρονικό του προαναφερθέντος Δάνδολου και του Marin Sanudo (στον Muratori) τις χρονολογίες 1466, 1468, 1469, αν φτάνουν μέχρι εκείνη την εποχή.²⁹

– Αντίγραφο των στίχων του Μιχαήλ Κριτόπουλου. Κώδικας Λαυρεντιανής [...].³⁰

Αυτά είναι λοιπόν όσα θυμάμαι προς στιγμή, για να μπορέσω να τελειώσω αυτό το φιλολογικό μου έργο, το οποίο ευτυχώς θα κυκλοφορήσει με άλλο όνομα, κι όχι το δικό μου.³¹

Φαίνεται όμως πως ο Τυπάλδος καθυστέρωσε να ικανοποιήσει τα βιβλιογραφικά αιτήματα του Μουστοξύδη, αφού ο τελευταίος του γράφει τον Δεκέμβριο του 1837:

Ανάμμαι που δεν μπορείς να παραχωρήσεις μια ώρα στον καλό Βαρθολομαίο, διότι παραπάνω δεν θα σου πάρει να πας στη βιβλιοθήκη και να εξετάσεις τα έργα που σου σημείωσα. Θα ήθελα να δω επιτέλους τελειωμένο αυτό το βιβλίο, [...] στο οποίο αφιέρωσα δύο και παραπάνω μήνες δουλειάς. Θέλει υπομονή! Και επίσης δεν μου είπες αν έγραφες στη Φλωρεντία για να σου στείλουν αντί-

26. Christoforo Buondelmonti, *Librum insularum Archipelagi*, Φλωρεντία 1406-1420.

27. Andrea Dandolo, *Chronicon Venetum. A. D. Ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta* (aa. 46-1280 d. C.), [στο L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, τ. 12, Μιλάνο 1728].

28. Umberto Folietta, *Historia Genuensium*, Γένοβα 1585. Οι Gattilusi ήταν μια ισχυρή οικογένεια Γενουατών που, κατά την περίοδο από το 1355 μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα, είχαν κτήσεις στο βόρειο Αιγαίο.

29. Marin Sanudo, *I Diarii*, τόμοι 1-58 (1496-1533).

30. Αναφέρεται στον Μιχαήλ Κριτόβουλο τον Ίμβριο, ιστορικό που έζησε τον 15ο αιώνα.

31. Δ. Αρβανιτάκης, *ό.π.*, σ. 385.

γραφο του Κριτόπουλου. Αν βαριέσαι να το κάνεις, πες το μου, για να τους γράψω εγώ απευθείας.³²

Εν τέλει, τον Ιούνιο του 1838 ο Μουστοξύδης παραιτείται της προσπάθειάς του να λάβει βοήθεια από τον Τυπάλδο: «Δεν χρειάζεται να πας πλέον στη Βιβλιοθήκη γι' αυτό το θέμα. Βρήκα τελικά από μόνος μου τα περισσότερα από τα βιβλία που σου έγραψα. Πάντως από τον Βαρθολομαίο δεν έχω καθόλου νέα από τότε που έφυγε».³³

Αυτά είναι όσα μπορούμε να αλιεύσουμε σχετικά με το θέμα μας μέσα από την αλληλογραφία Μουστοξύδη-Τυπάλδου. Σε αυτά προστίθεται μια ύστερη –και ανέκδοτη– επιστολή του Κουτλουμουσιανού προς τον Μουστοξύδη, γραμμένη από τη Χάλκη τον Αύγουστο του 1842.³⁴ Παρατίθεται αυτούσια:

Τιμαλφέστατε και αξιοσέβαστέ μοι φίλε.

Πέντε έτη και επέκεινα είναι ήδη αφότου ανεχώρησα αυτόθεν, και μόλις μίαν επιστολήν σας έλαβον, γεγραμμένην τη 10/22 Αυγούστου, 1837, περιέχουσαν καί τινας σημειώσεις δια την της πατρίδος μου ιστορίαν. Έκτοτε ουδέν πλέον είδον από μέρους σας, ειμή τας εγγράφως δοθείσας παραγγελίας σας περί εμού τω εξαδέλφω σας Ιππότη κυρίω Γεωργίω Λισγαρά, τας οποίας μοι έδειξε τη 26 Νοεμβρίου, 1839.

Εγώ σας έγραφα πρώτον τη 17/29 Απριλίου, 1838, διά τινος φίλου, κατοικούντος εις Δαρδανέλια. Σας έγραφα δεύτερον διά του εν Θεσσαλονίκη εξαδέλφου σας κυρίου Αγγέλου Μουστοξύδη, τη 13/25 Μαρτίου, 1839, παρά του οποίου είχαν λάβει και απόκρισιν, ότι ήθελε φροντίσει την ασφαλή διαβίβασιν εις χείράς σας της επιστολής μου εκείνης. Αλλ' όταν είδον εις την ανωτέρω των παραγγελιών σας σημειώσιν, ότι παραπονείσθε διά την σιωπήν μου, τότε σας έγραφα και τρίτον εις πλάτος, γεμίσας φύλλον ολόκληρον, σας έπεμψα και αντίγραφα των ειρημένων δύο επιστολών μου, έτι δε και αντίγραφον της εις τα ενταύθα προσκλητικής επιστολής του Πατριάρχου, και ενεχείρισα τα πάντα τω ειρημένω Γ. Λισγαρά, τη 23 Δεκεμβρίου 1839, αλλ' ουδεμίαν απόκρισιν έλαβον προς ταύτα, ουδέ ηξέυρω έκτοτε πού και πώς διάγετε.

Όθεν ιδού, προσθέτων και την παρούσάν μου, προηγουμένως μεν ερωτώ τα της ευκταιοτάτης μοι υγείας σας· επομένως δε σας δηλοποιώ, ότι υγιαίνω καγώ, καθ' όσον μοι συγχωρούσι και η προβεβηκυία ηλικία μου, και οι καθημερινοί κόποι της θέσεώς μου. Διατρίβω δε προ 26 μηνών ήδη εν τινι της Κωνσταντινουπόλεως νήσω, Χάλκη καλουμένη, όπου μετέβην προς διεύθυνσιν του εν αυτή Ελληνικού Φροντιστηρίου, έχων υπ' εμαυτόν και ετέρους πέντε

32. Στο ίδιο, σ. 396.

33. Στο ίδιο, σ. 401.

34. Ιερά Μητρόπολη Κέρκυρας, Αρχείο Μουστοξύδη, XIV/30, 1.

υπ' αλλήλους Διδασκάλους, περί που 80 Μαθητάς, και δούλους και δούλας προς υπηρεσίαν, τους πάντας υπέρ τους 100. Ιδοὺ εν συντόμω πού, και πώς διάγω εγώ την σήμερον. Ο δε κύριός μου Μουστοξύδης πώς άρά γε διάγει, και εις τι καταγίνεται; Έλαβεν άραγε καιρόν να εξακολουθήση την μετάφρασιν του Ηροδότου, ή την παραίτησεν ημιτελή; Ταύτα αναμένω, και ελπίζω να μάθω καν τώρα, δια διστίχον επιστολής σας, προς χαράν μου και αγαλλίασιν.

Εις την ανωτέρω σημείωσίν σας είδον, ότι μοι εστείλατε και τρία βιβλία, αναφοράν έχοντα προς την ιστορίαν της πατρίδος μου, αλλ' ουδέν έλαβον εκ τούτων, καθώς σας το είχα προγράψει και διά του Δισγαρά.

Προ ημερών έφερον ενταύθα και τον ανεπιόν μου Γεώργιον Διδάσκαλον της Μαθηματικής.

Φίλε αγαπητέ και περιπόθητε, σας ασπάζομαι εγκαρδίως πανοικί, και σας βεβαιώ, ότι θέλει είσθε δι' εμέ [ημέ]ρα πανηγύρεως εκείνη, καθ' ήν θέλω αξιωθή συντόμου επιστολής σας, εξαγγελτικής της ευκταιοτάτης μοι υγείας σας.

Εν Χάλκη

Τη 31 Αυγούστου, έ. π.
1842

Ο της αγάπης σας εκκροεμής
Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός

Αυτή η επιστολή είναι και το τελευταίο τεκμήριο που γνωρίζουμε να διασώζεται από την επικοινωνία των δύο φίλων. Η επικοινωνία αυτή δεν πρέπει να σταμάτησε όμως εκεί. Η έκδοση του Υπόμνηματος Ιστορικού περί της νήσου Ίμβρου έγινε, εξάλλου, τρία χρόνια αργότερα και σίγουρα θα συνοδεύτηκε από την ανταλλαγή κάποιων επιστολών. Πάντως, η συνεργασία μεταξύ των δύο λογίων δεν περιορίστηκε μόνο στο Υπόμνημα. Το 1846 ο Κουτλουμουσιανός εξέδωσε ένα άλλο βιβλίο, παρόμοιου τύπου, το Υπόμνημα Ιστορικών περί της κατά την Χάλκην Μονής της Θεοτόκου, όπου και πάλι σημειώνεται η συμβολή του Μουστοξύδη σε ό,τι αφορά τις πηγές γύρω από την αρχαία ιστορία της Χάλκης.³⁵

Δυο λόγια, τέλος, για το έργο που στάθηκε η αφορμή αυτής της εργασίας. Το Υπόμνημα Ιστορικών περί της νήσου Ίμβρου αποτελείται από 81 σελίδες, 56 από τις οποίες γράφτηκαν από τον Μουστοξύδη (τμήμα Α') και 26 από τον Κουτλουμουσιανό (τμήμα Β').³⁶ Η περιγραφή του βιβλίου από τον Βελούδη είναι ακριβής: στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται, πράγματι, η ιστορία (αλλά και η ιστορική γεωγραφία) της Ίμβρου από τα αρχαία χρόνια μέχρι τον 18ο

35. Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός, Υπόμνημα Ιστορικών περί της κατά την Χάλκην Μονής της Θεοτόκου, Κωνσταντινούπολη 1846, «Προς τον αναγνώστην», χ.σ.

36. Στον Κουτλουμουσιανό οφείλονται και κάποιες προσθήκες στις υποσημειώσεις του Α' τμήματος του βιβλίου.

αιώνα. Ο Μουστοξύδης, βασισμένος σε ένα ευρύ φάσμα πηγών (αρχαία και μεσαιωνικά κείμενα, επιγραφές, νομίσματα, κ.ά.), συνθέτει ένα ενιαίο αφήγημα, το οποίο καταγράφει την ιστορική εξέλιξη του νησιού μέσα από την αλληλουχία των κατακτητών του. Αν το πρώτο μέρος είναι ιστορικό/ιστοριοδιφικό, το δεύτερο είναι περισσότερο γεωγραφικό/ανθρωπολογικό. Σύμφωνα με τον τίτλο του, περιέχει «την ενεστώσαν της Ίμβρου κατάστασιν, φυσικήν τε και πολιτειογραφικήν (Στατιστικήν)». Ο Κουτλουμουσιανός, μέσα από βιωματική γνώση και επιτόπια έρευνα, αντλεί και παραθέτει πληροφορίες σχετικά με την τοπογραφική κατάσταση του κάθε χωριού, την τυπολογία του εδάφους, το είδος της χλωρίδας, την ποσότητα και ποιότητα των υδάτινων πόρων και τα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα του τόπου. Αναφέρει στατιστικά στοιχεία για τους κατοίκους της Ίμβρου και περιγράφει τη θρησκεία, τα επαγγέλματα και τις συνήθειές τους. Σε ξεχωριστά υποκεφάλαια αναλύονται αντίστοιχα η εκκλησιαστική, η πολιτική και η πνευματική διακυβέρνηση του νησιού, ενώ το έργο συμπληρώνεται από ένα χρονολογικό κατάλογο των γνωστών αρχιερέων της Ίμβρου και ένα τοπογραφικό χάρτη σχεδιασμένο από τον Heinrich Kiepert (που φέρει την ημερομηνία 9/21 Απριλίου 1842). Ο Κουτλουμουσιανός κλείνει την αφήγησή του με μια προτροπή προς τον σύγχρονο Μητροπολίτη της Ίμβρου να συνεχίσει τις προσπάθειές του για να ιδρυθεί σχολείο στο νησί.

Πρόκειται, λοιπόν, για ένα έργο ιστορικής γεωγραφίας ή ανθρωπογεωγραφίας. Όπως είναι γνωστό, η ιστορικότητα του χώρου ήταν ένα από τα μείζονα θέματα που απασχόλησαν την ελληνική προεπαναστατική και μετεπαναστατική λογισύνη. Από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, με αφετηρία το έργο του Μελετίου Μήτρου *Παλαιά και Νέα Γεωγραφία* (Βενετία 1728), μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, διαμορφώθηκε ένα είδος κριτικής γεωγραφίας που συνδύαζε αρχαιοδιφική έρευνα και άμεση «ανθρωπολογική» παρατήρηση. Σκοπός των αναζητήσεων αυτών ήταν να μελετηθεί συστηματικά ο σύγχρονος ελληνικός χώρος και να αντιπαρατεθεί συγκριτικά τόσο με την αρχαία ελληνική πολιτισμική γεωγραφία, όσο και με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή. Καθώς, μάλιστα, προχωρά ο 19ος αιώνα και ωριμάζει η εθνική ιδεολογία, η σύνδεση της ιστορίας με την γεωγραφία γίνεται ολοένα και μεγαλύτερη: διαμορφώνεται μια νέα αντίληψη για τον «χωροχρόνο» του έθνους, σύμφωνα με την οποία το εθνικό παρελθόν μπορεί να αναδυθεί μόνο μέσα από την συστηματική μελέτη του εθνικού χώρου.³⁷

Η Γεωγραφία δίδει νύξιν εις την έρευναν της Ιστορίας, —διαβάζουμε στον Λόγιο Ερμή το 1812— η δε Ιστορία έπειτα διεγείρουσα την προσοχήν, την

37. Γι' αυτό το θέμα βλ. Robert Shannan Peckham, *National Histories, Natural States, Nationalism and the Politics of Place in Greece*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2001, σ. 9-17.

φέρει εις μακροτέρας σκέψεις, και σκεπτόμενος ο άνθρωπος βλέπει τότε τας αιτίας των καταστροφών, άς υπέφερε κατά καιρούς η τάξις της Γεωγραφίας· [...]. Και δια να γνωρίσωμεν την παλαιάν Γεωγραφίαν, όθεν εκπηγάζει και η Ιστορία, ημείς πρέπει ν' αρχήσωμεν από την νέαν, πρώτον δηλαδή να εξετάσωμεν πότε εκτίσθη η πόλις ή η χώρα την οποίαν κατοικούμεν, και έπειτα να ερευνήσωμεν και δια τας παλαιάς και κατηδαφισμένας· και δια να αποκτήσωμεν μίαν εντελή Γεωγραφίαν, και μάλιστα της πατρίδος μας, πρέπει να συνεισφέρειν κάθε καλός πατριώτης μίαν χωρογραφίαν της πατρίδος του, τοιαύτην όμως, και εσχεδιασμένην κατά τον τρόπον των γεωγραφικών Πινάκων, και με περιγραφήν της θέσεως αυτής, του κλίματος, των προϊόντων, της αποστάσεως απ' άλλης τινός γειτνιαζούσης· των περί αυτήν ερειπίων, ορέων, ποταμών...³⁸

Τα έργα που εγγράφονται σε αυτή την παράδοση είναι πολλά και διαφόρων τύπων: από την Γραμματική Γεωγραφική του Γρηγορίου Φατζέα (1791) μέχρι την Θεωρία της Γεωγραφίας του Ιώσηπου Μοισιόδαχα (1781), κι από την Μερική Γεωγραφία του Αργύρη Φιλιππίδη (1815) μέχρι την Γεωγραφία Μεθοδική απάσης της Οικονομένης του Διονυσίου Πύρρου (1818).³⁹ Γνωστότερο όλων, βέβαια, η Γεωγραφία Νεωτερική των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά (Βιέννη 1791), έργο με ευρεία θεματική (εξετάζει την παγκόσμια, την ευρωπαϊκή και την ελληνική γεωγραφία), αλλά και με έντονη ιδεολογική χροιά (αποτελεί ταυτόχρονα κατάθεση της γλωσσικής θεωρίας των συγγραφέων, μα και βήμα έκφρασης της κοινωνικής και πολιτικής τους κριτικής).⁴⁰ Βασικό συστατικό της γεωγραφικής φιλολογίας είναι σχεδόν πάντα η πατριδογραφία, κίνητρο της οποίας παρουσιάζεται συνήθως ο πατριωτισμός – η ανησυχία, δηλαδή, για την κατάσταση του γενέθλιου τόπου και ο προβληματισμός γύρω από τους τρόπους με τους οποίους αυτός μπορεί να προοδεύσει. Χαρακτηριστική αυτής της τάσης είναι η έκκληση των Δημητριάων προς τους αναγνώστες τους:

38. «Πίναξ χωρογραφικός της μεγάλης αρχιστραπείας Ικονίου... εκδοθείς... παρά του... Μητροπολίτου Αδριανουπόλεως κυρίου Κυρίλλου...», *Ερμής ο Λόγιος* (15 Νοεμβρίου 1812) 340.

39. Βλ. αναλυτικότερα Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, «Η Ελλάς/Τραικία κατά τους Έλληνες γεωγράφους της εποχής της οθωμανικής κυριαρχίας», Α. Αργυρίου, Κ. Δημάδης και Α.-Δ. Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, τ. Β', Αθήνα 1999, σ. 357-70. Για τα έργα των Μήτρου, Φατζέα και Μοισιόδαχα βλ. Π. Κιτρομηλίδης, ό.π., σ. 126-39. Για τον Α. Φιλιππίδη βλ. Δημήτρης Δημητρώπουλος, «Ο Αργύρης Φιλιππίδης και η Μερική Γεωγραφία του», *Ο Ερασιστής* 25 (2005) 201-244.

40. Π. Κιτρομηλίδης, ό.π., σ. 138-164. Βλ. και την εισαγωγή της Αικατερίνης Κουμαριανού στην επανέκδοση της Γεωγραφίας Νεωτερικής των Δημητριάων, Αθήνα 1988, σ. 1*-65*.

... αν μας μιμηθούν και άλλοι, και περιγράψη καθένας τον τόπο οπου εγεννήθηκε, όχι μαθηματικώς μήτε με ακρίβεια γεωγραφική, διορίζοντας δηλαδή μήκη και πλάτη· επειδή αυτό η δυστυχία του έθνους μας δεν το συγχωρεί ακόμι· όχι λέγω μαθηματικώς και γεωγραφικώς, αμή διηγηματικώς, ιστορώντας καθένας τι χώραις και χωριά έχει ο τόπος τον, τι διοίκησι, πόσαις ψυχαίς κάθε χωριό, τι ανθρώπους, τι ήθη, τι θρησκεία, τι δένδρα, τι εισοδήματα, τι ζώα, ποια θάλασσα τον γειτονεύει, με ποια άλλη επαρχία συνορεύει, λέγοντας αφιλοπροσώπως ό,τι αξιέπαινο, ή αξιοκατηγόρητο έχουν οι συμπατριώται του, και τ: και τ.: αυτό αν φιλοτιμηθούν αυτήν την καλή και επαινετή φιλοτιμία και το κάμουν όλοι, νά οπου αποχτούμεν και ημείς μία χωρογραφία του τόπου μας, πράγμα αναγκαίοτατο και ωφελιμότατο εις όλους, και αν όχι με τόση πολυμάθεια και ακρίβεια, μα ποιο έθνος εστάθηκε στην αρχή ή στην παλιγγενεσία του σοφό...⁴¹

Σε μια τέτοιου είδους έκκληση φαίνεται πως ανταποκρίθηκε το βιβλίο των Μουστοξύδη και Κουτλουμουσιανού. Και μπορεί το έργο τους να μη διαθέτει το θεματικό εύρος, ούτε να εμπεριέχει τις ιδεολογικές διακηρύξεις και τον κοινωνικοπολιτικό προβληματισμό που χαρακτηρίζουν την *Γεωγραφία Νεωτερική*, γενικότερα όμως θα λέγαμε πως εγγράφεται στην ίδια φιλολογική παράδοση. Ειδικότερα πάντως τα πρότυπα του έργου εντοπίζονται στην πολιτειογραφία, υποείδος τρόπον τινά της ιστορικής γεωγραφίας, που άνθισε κυρίως κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Πράγματι, το εγγύτερο μορφολογικά και νοηματικά έργο προς το *Υπόμνημα Ιστορικών* είναι η *Αυτοσχέδιος διατριβή περί Σμύρνης ή Πολιτειογραφία* του Κωνσταντίνου Οικονόμου (Βιέννη 1817). Το ίδιο περίπου μοντέλο ακολουθούν, εξάλλου, τα έργα *Στατιστικάί και Ιστορικάί περί Κερκύρας Ειδήσεις* του Στυλιανού Βλασσόπουλου (Κέρκυρα 1809-1813), *Κωνσταντινιάς Παλαιά τε και Νεωτέρα ήτοι Περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως* του Κωνσταντίνου Σιναίου (Βενετία 1820), αλλά και το δοκίμιο του Κοραή Χιακής *Αρχαιολογίας Ύλη* (Ατακτα, Γ', 1830).

Ας μην ξεχνούμε, τέλος, πως το πρώτο μισό του 19ου αιώνα δεν είναι μόνο η χρυσή εποχή της γεωγραφικής φιλολογίας· είναι, ταυτόχρονα, και η περίοδος άνθισης της τοπικής ιστοριογραφίας. Ειδικά μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους οι αναζητήσεις γύρω από την ιστορία θα επικεντρωθούν στους τομείς της τοπικής ιστορικής γεωγραφίας. Ένας από τους πρωτοπόρους του είδους ήταν, εξάλλου, ο ίδιος ο Μουστοξύδης.⁴² Όπως σωστά επισημαίνει

41. Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, τ. Β', Βιέννη 1791, σ. 214.

42. Τα έργα του Μουστοξύδη για την Κέρκυρα *Illustrazioni Corciresi...* κτλ. (Μιλάνο 1811 και 1814) και *Delle Cose Corciresi...* κτλ. (Κέρκυρα 1848) είναι υποδειγματικά του τρόπου με τον οποίο πατριωτισμός και ιστοριοδιφία συναντούνται για να παραγάγουν εργασίες τοπικής ιστορικής γεωγραφίας.

ο Γιώργος Τόλιας, η δραστηριότητα αυτή εντάσσεται στο κυρίαρχο κλίμα μιας εθνικής ιστορικής αφήγησης του χώρου.⁴³ Καταληκτικά, λοιπόν, θα λέγαμε πως στο έργο των Μουστοξύδη και Κουτλουμουσιανού συναντώνται δύο φιλολογικές παραδόσεις: η ιστοριογεωγραφική παράδοση του Διαφωτισμού και των μεταδιαφωτιστικών χρόνων και το κυρίαρχο ρεύμα της εθνικής τοπικής ιστοριογραφίας.

43. Γιώργος Τόλιας, «Χώρος και Ιστορία: αρχαιοδιφικές και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της γεωγραφίας, 19ος-20ός αι.», Π. Μ. Κιτρομηλίδης και Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 91. Συνολικά το άρθρο του Τόλια (σ. 77-118) είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό για τα ζητήματα που τίθενται σ' αυτή την εργασία.

SUMMARY

Konstantina Zanou, *Andrea Mustoxidi, Bartolommeo Cutlumusiano and the Υπόμνημα Ιστορικών περί της νήσου Ίμβρου*

The starting-point of the article is the recent reprint of Andrea Mustoxidi's and Bartolommeo Cutlumusiano's book *Υπόμνημα Ιστορικών περί της νήσου Ίμβρου* (Historical memorandum on the Island of Imbros, Constantinople 1845) by the Association for the Protection, Solidarity and Viable Development of Imbros (Istanbul 2010). The article offers an account of the history and significance of this neglected book. In addition, building on an older treatise of K. Th. Dimaras and enriching it with new archival material, it revisits the Mustoxidi-Cutlumusiano relationship and discusses these two intellectuals' involvement in the reformatory practices of Kapodistrias' government in matters of religion and education.